

УДК 17.02: 316.454.3

Віталій Надурак

ПЕРФЕКЦІОНІЗМ ТА ПРАКТИЧНИЙ МІНІМАЛІЗМ У СИСТЕМІ СУСПІЛЬНОЇ МОРАЛІ

Зауважена багатьма дослідниками внутрішня неоднорідність моральної свідомості зумовлює необхідність поділу макрорівня моральної свідомості у пропонованій нами дворівневій структурі системи суспільної моралі на “мораль як ідеал” та “практично орієнтовану мораль”. Нормам останньої притаманні мінімалізм і функціональність, тісний зв'язок зі звичаями, практична ефективність. Моральні уявлення цього рівня постають спрощеною схемою моральної правильної дії. Рівень моралі як ідеалу формується перфекціоністськими моральними орієнтирами, ступінь досконалості яких є потенційно безмежною. Ці орієнтири є бажаними до виконання, але не необхідними. Виділення та чітка артикуляція моралі як ідеалу відбувається завдяки діяльності моралістів.

Ключові слова: система суспільної моралі, макрорівень моральної свідомості, мікрорівень моральної практики, мораль як ідеал, практично орієнтована мораль.

У праці “Система суспільної моралі: синергетичний підхід” ми запропонували дворівневий підхід до аналізу структури системи суспільної моралі: мікрорівень моральної практики (включає членів певної спільноти, які, переймаючи прийняті в ній моральні орієнтири у власну індивідуальну моральну свідомість, утілюють її в життєвій практиці) і макрорівень моральної свідомості, складові якого прийнято називати параметрами порядку (етичні норми, принципи, цінності, правила). Макрорівень підпорядковує собі елементи мікрорівня (тобто суб'єктів моральної практики) і визначає їх поведінку. Водночас між цими рівнями існує циклічна причинність, адже суб'єкти не тільки підпорядковуються моральним орієнтирам, а й створюють їх у своїй взаємодії [11, с. 21–22]. Для доведення того, що суспільна мораль відноситься до множини систем, які є предметом вивчення синергетики, і пояснення механізму самоорганізації суспільної моралі цього було б цілком достатньо. Проте подальші дослідження, зокрема розробка більш всеосяжної теорії моралі, засвідчили необхідність уточнення уявлень про структуру макрорівня моральної свідомості. Тому метою статті буде поглиблення уявлень про макрорівень моральної свідомості шляхом виділення в ньому різних за ступенем вимогливості моральних орієнтирів.

Серед багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників існує сталий консенсус щодо думки про принципову неоднорідність моральної свідомості, зокрема наявності в ній моральних орієнтирів, які відрізняються за ступенем вимогливості до людської поведінки. Тому насамперед необхідно проаналізувати основні напрацювання із цієї проблеми, які з'явилися протягом кількох останніх десятиліть (хоча, за необхідності, міркування, релевантні наведеним нижче, можна знайти в багатьох дослідників минулого, зокрема у Г. Гегеля з його розмежуванням нравності (нім. *Sittlichkeit*) та моралі [5]).

Р. Апресян виходить з того, що мораль “в цілому являє собою феномен, що складається з багатьох складових. З одного боку, мораль – це комплекс уявлень (імперативних та оцінювальних), в основі якого знаходяться абстрактні ідеї про вище благо і вищі цінності, межі людського існування... З іншого боку, це цінності й вимоги, що визначають практичну поведінку людини у співвіднесенні з цими ідеальними уявленнями [2, с. 29]. А. Прокоф'єв пише, що “мораль може бути охарактеризована як єдність не кодифікованого абсолютного ідеалу, що орієнтує людину на безкінечне вдосконалення, та кодифікованої (в основному заборонної) сфери конкретних норм, що регулюють не тільки мотив поведінки, а й безпосередньо самі дії людини” [12, с. 91]. Т. Аболіна також розрізняє два види моральних уявлень: “високу мораль” (яку вона ще називає “мораль як ідеал”), яка не підлягає прямому соціальному контролю, оскільки прагнення до досконалості знаходиться за межами суспільного обов'язку, і “природну моральність”, яка належить до базових вимог соціального функціонування і по відношенню до якої перфекціонізм є неприйнятним [1, с. 13–14]. О. Дробницький зауважував, що

“будь-яка норма містить у собі два у суперечливий спосіб поєднаних аспекти – з одного боку, це регулятив повсякденних дій, що передбачає певний конкретний “рівень” морального стану, з іншого боку, “завищена” вимога до людини, яка розкриває перед ним безмежну перспективу можливого морального вдосконалення” [8, с. 284].

Американський філософ Л. Фуллер (Lon Fuller) виділяв “мораль обов’язку” та “мораль прагнення”. Мораль обов’язку – це “основні правила, без яких неможливе впорядковане суспільство”, яка починається на “найнижчому рівні людських досягнень” [14, с. 13]. Це мораль Старого Заповіту (“ти не повинен” і зрідка “ти повинен”). Вона не засуджує людей за те, що вони не скористалися нагодами для найповнішої реалізації своїх можливостей. Натомість вона засуджує їх за неповагу до основних вимог суспільного життя. Мораль прагнення – це “моральність Добропорядного Життя, досконалості, найповнішої реалізації людських здібностей”, яка починається на “найвищому рівні людських прагнень” [14, с. 13]. Моралі прагнення спорідненим є поняття цінності. Найбільш чіткі приклади такого типу моралі можна знайти у давньогрецькій філософії. Посилаючись на Адама Сміта, Л. Фуллер наводить таку аналогію: “Мораль обов’язку “можна порівняти з правилами граматики”; мораль прагнення – “з правилами, які формуються критиками для досягнення високого стилю й вишуканості твору” [14, с. 14]. Правила граматики встановлюють те, що потрібно для збереження мови як засобу спілкування, так само як правила моралі обов’язку встановлюють необхідне для суспільного життя. Принципи ж доброї літератури, як і принципи моралі прагнення, “є вільними, розпливчастими та невизначеними і скоріше дають нам загальне уявлення про досконалість, якої нам треба прагнути, ніж указують надійні й непохибні способи її досягнення” [14, с. 14].

Український філософ А. Морозов пропонує розглядати три рівні морального буття, які визначаються через діалектику знання і буття: “моральнісне”, “моральне”, “етичне”. Перший рівень є моральним буттям, яке не прийшло до свого “поняття” і характеризується стихійним невідрефлектованим включенням особи в конкретно-історичні способи ціннісно-нормативного регулювання суспільної життєдіяльності, укоріненістю в звичаях життєвого світу та “інтуїціях здорового глузду” [9, с. 10]. На “моральному” рівні відбувається перегляд звичаєвої моральності та формування особистих переконань на основі рефлексії над універсальними моральними константами. Має місце протиставлення різних рівнів належного – традиційно існуючих суспільних уявлень про добро та ідеї добра (“добра-самого-по-собі”), що має універсальний трансісторичний характер [9, с. 10–11]. “Етичне” – третій вищий рівень морального буття, де особа у потенційно безкінечному акті наближається до єдності “знання-буття” (В. Лосський), тобто через особистісні вчинки реалізує універсальні над-історичні моральні смисли (ціннісні значення) і досягає єдності у гармонії з Іншим завдяки подоланню ситуації відчуження” [9, с. 11].

Попри певні відмінності, які спостерігаються в згаданих авторів, основна ідея, представлена ними, полягає в прагненні виділити в моралі різні за ступенем досконалості моральні вимоги – від тих, які можна без особливих труднощів виконувати в буденному житті (і які є реально практикованими), до тих, виконання яких потребує більших зусиль, етичної рефлексії тощо.

Виходячи із цієї ідеї, зауважимо, що на макрорівні моральної свідомості системи суспільної моралі умовно можна виділити два рівні. Для позначення його нижчого рівня можна було б використовувати запропонований Т. Аболіною термін “природна моральність”, якщо під природністю мати на увазі спонтанний спосіб формування даного типу моральності (що було б цілком доречним, з огляду на обстоювану нами ідею самоорганізації системи суспільної моралі). Проте, щоб уникнути смислових відтінків, які пов’язані з іншим значенням слова “природний” і реалізовані, наприклад, у терміні

“природне право”, ми запропонуємо поняття “практично орієнтована мораль”. Прикметник “практичний” у даному терміні вказуватиме, що, з одного боку, такі моральні норми і принципи формуються на основі реальної практики індивідів мікрорівня, а з іншого – рівень вимог, які ними висуваються, є цілком доступним для реалізації в такій практиці. Нормативам даного рівня властиві мінімалізм та функціональність, які М. Рогожа приписувала суспільній моралі як сукупності норм, що роблять можливим колективне життя [13, с. 37–39]. Вони характеризуються й “укоріненістю в звичаях життєвого світу” та “інтуїціях здорового глузду”, які А. Морозов та багато інших дослідників вважають властивою для моральності [9, с. 10] практичною ефективністю, яку А. Прокоф’єв розглядав як головну особливість суспільної моралі [12, с. 137]. Орієнтири практично орієнтованої моралі постають спрощеною схемою моральної правильної дії, яка допомагає орієнтуватись у щоденній практиці без залучення поглибленої моральної рефлексії та значних вольових зусиль.

Для позначення вищого рівня макрорівня моральної свідомості ми використаємо запропонований Т. Аболіною термін “мораль як ідеал” (вживаючи в даному випадку поняття “ідеал” ми, користуючись висловлюваннями Дж. Мура, зауважимо, що він включає в себе “як найкращий стан, який узагалі можна собі уявити, вище добро або абсолютне добро”, так і “найкращий із можливих в цьому світі станів” [10, с. 189]. Такий рівень формується перфекціоністськими моральними орієнтирами, ступінь досконалості яких є потенційно безкінечним. Ці орієнтири є бажаними до виконання, але не необхідними. Як правило, втілювати їх можуть окремі постаті, а не широкі маси людей.

Наявність розвиненого, артикульованого рівня моралі як ідеалу має важливе значення для успішного функціонування всієї системи суспільної моралі. Приваблюючи, зачаровуючи висотою своїх вимог, ідеальні моральні уявлення покликані створювати постійну напругу між ними на практично орієнтованою мораллю, яка для того, щоб не стати механічною, технічною нормативністю, звичаєвістю, має зіставляти себе з “високими” моральними орієнтирами. Їх постійне неспівпадіння є тим стимулом, який надає животворчі імпульси розвитку всій системі суспільної моралі. Тому Є. Беляєва пише про “ідеальну нормативність” як таку, що “не реалізується напряму в соціальній практиці, але задає їй перспективи розвитку” [3, с. 7].

Мораль як ідеал і практично орієнтована мораль відрізняються за різними ознаками, і однією з них є вага самоорганізації в їх появі. Якщо роль самоорганізації для практично орієнтованого рівня є визначальною, оскільки він в основному формується завдяки взаємодії індивідів мікрорівня, то для появи моралі як ідеалу потрібна діяльність окремих осіб, які мають волю до перфекціоністської моральної поведінки і виявляють необхідний ступінь рефлексії для її осмислення. У зв’язку із цим зауважимо, що системи суспільної моралі відрізняються ступенем розвинутої змалюваної вище структури та її усвідомлення суспільством. Сформовані через взаємодію індивідів мікрорівня шляхом самоорганізації моральні уявлення нижчого рівня, як правило, завжди усвідомлюються всіма повносправними членами певної спільноти, оскільки вони виступають безпосередніми орієнтирами їх поведінки. Вищий рівень теж завжди потенційно є присутнім (принаймні як загальне в одиничному, або як цінність, яка стоїть за певними вчинками, залишаючись неусвідомленою людьми, які їх чинять), проте він не завжди чітко артикульований самими членами спільноти. Для такої артикуляції потрібні особистості, які цілеспрямовано виконуватимуть дане завдання. В історії цю роль відігравали філософи, релігійні діячі, письменники, правителі тощо. Проте, звісно, суспільство повинно “визріти” до того рівня, щоб у ньому з’явилися подібні постаті. В іншому випадку цей вищий рівень буде залишатись неусвідомленим, непроявленим у суспільній свідомості.

Згаданих осіб, які виконують функцію артикуляції, формування моралі як ідеалу, ми надалі називатимемо поняттям “моралісти”. А. Гусейнов у книжці “Великі моралісти” вживає дане поняття щодо осіб, які запропонували морально акцентовані життєві програми, використали їх на власному досвіді, а їхні вчення довели свою дієвість і закріпились у культурі як стала, тривала традиція [7, с. 42]. Виходячи з того факту, що не всі моралісти були великими, тобто вчення не кожного з них “закріпились у культурі як стала, тривала традиція”, ми називатимемо моралістами загалом тих осіб, які опрацьовували морально акцентовані життєві програми і прагнули втілювати їх у життя.

Моралісти, осмислюючи мораль як ідеал, не тільки сприяють тому, щоб вона проявилась, а й беруть участь у її творенні. Осмислюючи норми, які діють на рівні практично орієнтованої моралі й ті тенденції, які простежуються в системі суспільної моралі в цілому, вони прагнуть описати досконалі орієнтири поведінки, які не тільки б відображали існуючу моральність, а й утілювали перспективи розвитку моралі відповідної спільноти. Витворені ними моральні вчення, будучи прийнятими спільнотою, починають впливати на практично орієнтовану мораль і поведінку суб’єктів мікрорівня. Тобто між даними рівнями можна спостерігати дію зворотного зв’язку: моралісти, осмислюючи сформовану в суспільстві практично орієнтовану мораль, витворюють погляди про мораль як ідеал, які зворотно впливають і формують практично орієнтовану мораль, тим самим задаючи її форми й впливаючи на реальну моральну практику суб’єктів мікрорівня.

Тому самоорганізація системи суспільної моралі, звичайно, не є механічним процесом, який здійснюється автоматично без усвідомленої рефлексії та волі людей. Вона включає в себе як майже механічне, неусвідомлене повторення певних стереотипів поведінки, так і рефлексію над ними та участь у їх творенні.

Творчість моралістів, які намагаються сформувати перфекціоністські уявлення моралі як ідеалу, можуть перебувати в різних зв’язках із нижчими рівнями системи. Вони можуть досить добре корелювати із прийнятими в суспільстві на рівні практично орієнтованої моралі орієнтирами й тоді існує висока ймовірність того, що система поглядів, витворена моралістом, закріпиться на рівні моралі як ідеалу і матиме вплив на нижчі рівні системи, а отже, і на моральну практику. Проте можлива ситуація, коли така творчість слабо корелюватиме зі сформованими орієнтирами нижчого рівня. У такому випадку можливий конфлікт, який відбуватиметься в різних формах.

По-перше, моральні уявлення такого мораліста (або їх групи) можуть просто не залишити жодного сліду в системі суспільної моралі (суспільство проігнорує їх творчість). Такі особи можуть, наприклад, сприйматись як ті, що “не від світу цього” і хоча й не засуджуватись, проте силою громадської думки “притягуються” системою суспільної моралі до прийнятних для неї стандартів.

По-друге, суспільство може критично відреагувати на їхні погляди, внаслідок чого існуюча система не зазнає змін, а новаторські ідеї будуть відкинуті й засуджені. Р. Апресян пише, що “особа чи група, які владно або духовно переросли домінуючий у суспільстві порядок, сприймаються ним як небезпека. Конфлікти між приватною ініціативою, творчістю (що є потенційно руйнівними для статус-кво), особистою свободою (в найрізноманітніших проявах) і суспільним порядком є неминучими” [2, с. 32]. У цілому, погоджуючись із цією думкою, ми зауважимо, що не тільки ті особи чи групи, які “переростають” існуючий у суспільстві порядок, але й ті, які загалом відрізняються від нього, вступають із ним у конфлікт. Для системи суспільної моралі, як і для будь-якої системи, потрібна певна ступінь когерентності її елементів. Тому, якщо певні елементи виходять за допустиму межу когерентності, система намагатиметься привести їх у відповідність зі своїм порядком. Цими елементами можуть бути як

звичайні аморальні постаті, які порушують елементарні моральні вимоги, так і ті особи, які, витворивши власне бачення перфекціоністської моралі, різко дисонують із тими вимогами, що висуває перед собою абсолютна більшість індивідів мікрорівня такої системи. Проте це не заперечує можливості того, що, як це мало місце в проаналізованому Гегелем випадку із Сократом, хоча “неправильна форма індивідуальності скидається, причому скидається насильно, як покарання, але сам принцип пізніше продовжить собі шлях, хоча й в іншій формі, щоб піднести себе до образу світового духу” [4, с. 81]. За словами німецького філософа, “таким у всесвітній історії є положення героїв, які зачинають новий світ, принцип якого знаходиться у протиріччі з попереднім принципом і руйнує його: вони постають насильницькими порушниками закону” [4, с. 81], тому й наражаються на суспільний спротив.

По-третє, у ситуації, коли існує значна невідповідність між моральним ідеалом, який пропонує певна особа чи група людей, і тими нормами, що назагал практикуються, згадані особи можуть спробувати в агресивний спосіб нав’язати свої ідеали всій спільноті. Характеризуючи таких осіб, А. Гусейнов пише, що “... люди, які культивують альтернативну поведінку і є критично налаштованими по відношенню до пануючих у суспільстві порядків та схильними до революційних дій, як правило, знаходять виправдання своїй позиції в її моральній бездоганності, в тому, що вони ризикують і жертвують собою заради вищих ідеалів. Зайве говорити, що вони часто помиляються і так само часто за особисто благородними мотивами приховуються соціально деструктивні дії” [6, с. 42].

Таким чином, у системі суспільної моралі макрорівень моральної свідомості може бути диференційований на мораль як ідеал (формується перфекціоністськими моральними орієнтирами) і практично орієнтовану мораль, яка постає спрощеною схемою морально правильної дії, що допомагає орієнтуватися в щоденній практиці без залучення поглибленої моральної рефлексії та значних вольових зусиль. Виділення й чітка артикуляція моралі як ідеалу відбувається завдяки діяльності моралістів, які, осмислюючи сформовану в суспільстві практично орієнтовану мораль, витворюють уявлення про мораль як ідеал, що зворотно впливає на практично орієнтовану мораль, тим самим задаючи її форми й впливаючи на реальну моральну практику суб’єктів мікрорівня. Вивчення особливостей такого зворотного зв’язку може бути перспективним напрямом подальших досліджень.

1. Аболина Т. Г. Этические концепты социальной ответственности бизнеса / Т. Г. Аболина // Соціальна етика: модули відповідальності : матеріали доповідей і виступів Міжнар. наук.-практ. конф., (20–21 жовтня 2010 р.) / [редкол.: А. Є. Конверський та ін.]. – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2011. – С. 7–23.
2. Апресян Р. Г. Понятие общественной морали / Р. Г. Апресян // Общественная мораль: философские, нормативно-этические и прикладные проблемы. – М. : Альфа-М, 2009. – С. 15–35.
3. Беляева Е. В. Диалектика structure и communitas как модель взаимодействия морали и нравственности / Е. В. Беляева // Философия и социальные науки. – 2007. – № 1. – С. 5–10.
4. Гегель Г. В. Ф. Лекции по истории философии. Кн. 2 / Георг Вильгельм Фридрих Гегель. – М. : Наука, 1994. – 424 с.
5. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Георг Вильгельм Фридрих Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 527 с.
6. Гусейнов А. А. Мораль: между индивидом и обществом (к вопросу о месте морали в современном обществе) / А. А. Гусейнов // Общественная мораль: философские, нормативно-этические и прикладные проблемы / под ред. Р. Г. Апресяна. – М. : Альфа-М, 2009. – С. 36–49.
7. Гусейнов А. А. Великие моралисты / А. А. Гусейнов. – М., 2008. – 512 с.
8. Дробницкий О. Г. Моральная философия : Избр. труды / О. Г. Дробницкий. – М. : Гардарики, 2002. – 523 с.
9. Морозов А. Ю. Інтуїтивний досвід як предмет філософсько-етичного аналізу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук : спец. 09.00.07. “Етика” / А. Ю. Морозов. – К., 2014. – 36 с.
10. Мур Дж. Природа моральной философии / Дж. Э. Мур. – М. : Республика, 1999. – 351 с.

11. Надурак В. Система суспільної моралі: синергетичний підхід / Віталій Надурак. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2014. – 230 с.
12. Прокофьев А. В. Мораль индивидуального совершенствования и общественная мораль: исследование неоднородности нравственных феноменов / Андрей Вячеславович Прокофьев. – Великий Новгород : НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2006. – 284 с.
13. Рогожа М. М. Институционализация морали: теоретические предпосылки и праксеологические принципы / М. М. Рогожа // Соціальна етика: модули відповідальності : матеріали доповідей і виступів Міжнар. наук.-практ. конф., (20–21 жовтня 2010 р.) / [редкол.: А. Є. Конверський та ін.]. – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2011. – С. 23–41.
14. Фуллер Л. Мораль права / Лон Л. Фуллер. – К. : Сфера, 1999. – 232 с.

Noticed by many researchers internal heterogeneity of moral consciousness, makes necessary the division of macro-level of moral consciousness (in the proposed by me two-tier structure of the system of social morality) into the “morality as ideal” and “practically oriented morality”. The latter characterized by minimalism and functionality, close relationship with the customs, practical efficiency. Moral ideas of this level appear as simplified scheme of morally proper action. The level of morality as ideal is formed by perfectionistic moral orientations the degree of perfection of which is potentially unlimited. These orientations are desirable for implementation, but not necessary. Clarification and articulation of the morality as ideal occur due to the activities of moralists.

Keywords: *system of social morality, macro level of moral consciousness, micro level of moral practice, morality as ideal, practically oriented morality.*